International Journal for Multidisciplinary Research
International Conference on Multidisciplinary Research & Studies 2023
E-ISSN: 2582-2160 ● Website: www.ijfmr.com ● Email: editor@ijfmr.com
ICMRS'23

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेचे मेळघाटातील आदिवासी महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात योगदान

Prof. Dr. Shivcharan L Kottewar

सहायक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग
कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, चिखलदरा. जी.अमरावती ;महाराश्ट्रद्ध

प्रस्तावना

भारतातील ग्रामीण कुटुंबांसाठी स्वच्छ स्वयंपाक इंधनाची उपलब्धता हे एक मोठे आव्हान आहे. या समस्येचा सामना प्रामुख्याने स्त्रिया आणि मुलांना करावा लागतो हे सत्य आहे. घरांमध्ये अशुद्ध इंधन जाळल्यामुळे धुरापासुन होणा—या दुष परीनामामळे महिला व मुलांचे आरोग्यरक्षण करण्यासाठी त्यांना स्वच्छ स्वयंपाकाचे इंधन उपलब्द करून देण्यासाठी मोफत एल.पी.जी कनेक्शन देण्यासाठी केंद्र सरकारने ष्ैर्ंाी प्दकींदए ठमीजंत श्रममअंदष् या टॅगलाइनसह माननीय पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली 1 मे 2016 रोजी 'प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना' ;च्डन्ल्द्ध ही सामाजिक कल्याणकारी योजना सुरू केली आहे.या योजनेत धूरमुक्त ग्रामीण भारताची संकल्पना आहे आणि 2019 पर्यंत संपूर्ण राष्ट्राला सवलतीच्या स्च्ळ कनेक्शन देऊन पाच कोटी कुटुंबांना विशेषतरू दारिर्द्यरेषेखालील महिलांना ;ठच्स्द्ध लाभ मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट आहे. योजनेमुळे स्च्ळ चा वापर वाढेल आणि आरोग्य, विकार, वायू प्रदूषण आणि जंगलतोड कमी करण्यास मदत होईल .प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना ही नरेंद्र मोदी सरकारची एक महत्त्वाकांक्षी सामाजिक कल्याण योजना आहे. पंतप्रधान उज्ज्वला योजनेंतर्गत, देशातील बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन प्रदान करण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण भारतात वापरल्या जार्णाया अशुद्ध स्वयंपाकाच्या इंधनाच्या जागी स्वच्छ आणि अधिक कार्यक्षम एलपीजी वापरणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. बीपीएल कुटुंबातील पात्र महिला उमेदवार या योजनेसाठी अर्ज करू शकतात.

भारत हा विकसनशील देश आहे. भारतीय लोकसंख्येचा मोठा भाग ग्रामीण आणि आदिवासी भागात राहतो जिथे लोक पायाभूत सुविधा, रस्ते, पिण्यायोग्य पाणी, वीज, आरोग्य आणि स्वच्छता यासारख्या मूलभूत सुविधांपासून वंचित आहेत. आर्थिक विकासासाठी शाश्वत नियोजनाची आखणी करणे आवश्यक आहे . सरकारने स्वातंत्र्योत्तर काळात देशासाठी योग्य नियोजन आणि अंमलबजावणीची व्यवस्था विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. असे आढळून आले आहे की भारतातील आदिवासी आणि ग्रामीण भाग अजूनही विकासाधीन आणि दुर्गम आहेत. विशेषतः आदिवासी (आदिवासी) शोषित, दडपले जातात. मूलभूत हक्क आणि सुविधांबाबत त्यांना माहिती नाही. सरकारी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था आदिवासींना शिक्षण, आर्थिक विकास आणि प्रदेशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पटवून देण्यात अयशस्वी ठरल्या. याचा परिणाम म्हणजे सामाजिक विषमता आणि असंख्य सामाजिक समस्या. मेळघाट हा अनुसूचित जमातीचा परिसर आहे. मेळघाट ही अशी पडीक जमीन आहे जिथे या सर्व सामाजिक, आर्थिक , शैक्षणिक आणि राजकीय समस्या आहेत. मेळघाटचा मोठा भाग व्याघ्र प्रकल्प आणि जंगलाच्या बफर झोनने व्यापलेला आहे. कोरकू, गोंड, गवळी , बलाई , निहाल, रथ्या आणि गवळण या प्रदेशातील प्रमुख जमाती आहेत. मेळघाटातील एकूण लोकसंख्येमध्ये 80 टक्के या जमातींचा समावेश आहे . वनविभागाने आदिवासींच्या परंपरेने अवलंबून असलेल्या नैसर्गिक मुळे, फळे आणि औषधी वनस्पतींवर प्रवेश करण्यास मनाई केली. दळणवळण, वीज, पायाभूत सुविधा या मूलभूत सुविधांपासून मेळघाट वंचित आहे. या भागातील शालेय शिक्षण पद्धती स्थानिक जीवनशैली आणि बोलीभाषेशी जुळत नाही. सरकारी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांनी या समस्यांवर तोडगा काढण्याचा चांगला प्रयत्न केला पण आदिवासींच्या अडथळ्यामुळे मोठा अडथळा निर्माण झाला आहे. मेळघाटातील सामाजिक समस्यांमुळे रोजगारासाठी स्थलांतर झाले आहे . अपुऱ्या शिक्षणामुळे रोजगाराची परिस्थिती बिकट झाली आहे.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना ही नरेंद्र मोदी सरकारची 1 मे 2016 रोजी उत्तर प्रदेशातील बलिया येथून सुरू करण्यात आलेली महत्त्वाकांक्षी सामाजिक कल्याण योजना आहे. पंतप्रधान उज्ज्वला योजनेंतर्गत देशातील बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन देण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण भारतात वापरल्या जार्णाया अस्वच्छ स्वयंपाकाच्या इंधनाच्या जागी स्वच्छ आणि अधिक कार्यक्षम स्च्ळ (लिक्विफाइड पेट्रोलियम गॅस) या योजनेचा उद्देश आहे. उज्ज्वला योजनेचे उद्दिष्ट देशभरातील बीपीएल (दारिद्रय रेषेखालील) कुटुंबातील महिलांच्या नावावर 5 कोटी एलपीजी कनेक्शन उपलब्ध करून देण्याचे आहे. या योजनेंतर्गत देशभरातील बीपीएल कुटुंबांना 5 कोटी एलपीजी कनेक्शन वितरित करण्याचे लक्ष्य सरकारने ठेवले आहे. या योजनेची पुढिल उद्दिष्टे आहेत त्या मध्ये महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांच्या आरोग्याचे रक्षण करणे, जीवाश्म इंधनावर आधारित स्वयंपाकाशी संबंधित गंभीर आरोग्य धोके कमी करणे, स्वयंपाकाच्या अशुद्ध इंधनामुळे भारतात होणाऱ्या मृत्यूंची संख्या कमी करणे, जीवाश्म इंधन जाळून घरातील वायू प्रदूषणामुळे होणाऱ्या तीव्र श्वसनाच्या आजारांपासून लहान मुलांना रोखणे.

बीपीएल कुटुंबातील पात्र महिला उमेदवार या योजनेसाठी अर्ज करू शकतात. इच्छुक उमेदवारांनी 2 पानांचा अर्ज भरावा आणि फॉर्मसोबत आवश्यक कागदपत्रे जोडावीत. अर्ज भरण्यासाठी मूळ तपशील जसे की नाव, संपर्क तपशील, जन धन/बँक खाते क्रमांक, आधार कार्ड क्रमांक इत्यादी आवश्यक आहेत. सरकारने यापूर्वीच रु. 2016–17 पासून पुढिल 3 आर्थिक वर्षासाठी उज्ज्वला योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी 8000 कोटी ची सरकारच्या वतीने करण्यात आली होती . सरकार ने संपुर्ण देषात 2018– 19 पर्यंत सुमारे 7 कोटी 19 लाख बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन वितरित केले व महाराश्ट्रात सुमारे 41 लाख बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन वितरित केल. त्याच बरोबर सरकार ने 2019– 20 पर्यंत 8 कोटी 02 लाख बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन वितरित केले व महाराश्ट्रात सुमारे 44 लाख बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन वितरित केल व सरकार ने 2020– 21 पर्यंत सुमारे 8 कोटी 44 लाख बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन वितरित केले व महाराश्ट्रात सुमारे 41 लाख बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन वितरित केल. त्याच बरोबर भारत सरकारच्या डपदपेजतल व िच्मजतवसमनउ ंदक छंजनतंस ळें मंत्रालयाने जाहीर केलेल्या आकडेवारी नुसार 24 नोव्हेबर 2022 पर्यत अमरावती जील्हात 1,52,200 गॅस कनेक्षनचे या योजने अंतर्गत वाटप करण्यात आले. सरकारणे प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना 01.05.2016 रोजी सुरु केली तेव्हा गरीब घरातील 5 कोटी महिलांना डिपॉझिट फ्री एलपीजी कनेक्शन प्रदान करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश होता व त्यानंतर, उद्दिष्ट 8 कोटी पर्यंत वाढविण्यात आले जे 1 एप्रील 2021 पर्यत गाठले गेले. 'गिव्ह–इट–अप' मोहिमेद्वारे एलपीजी सबसिडीमध्ये बचत केलेले पैसे वापरून ही योजना लागू केली जाईल. ही योजना पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालयाद्वारे लागू केली जाईल. इतिहासात पहिल्यांदाच पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालय अशी प्रभावी कल्याणकारी योजना राबवत आहे ज्याचा फायदा सर्वात गरीब कुटुंबातील करोडो महिलांना होईल. ही योजना आर्थिक वर्ष 2016–17, 2017–18 आणि 2018–19 या तीन वर्षांमध्ये लागू करण्यात आली व त्या नंतर उज्ज्वला योजना 2.0 ची सुरुवात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 10 ऑगस्ट 2021 रोजी उत्तर प्रदेशातील महोबा जिल्ह्यातून केली. ज्याद्वारे 1 कोटी अतिरिक्त एलपीजी कनेक्शन देण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले. याशिवाय एलपीजी कनेक्शन देण्याबरोबरच प्रथम रिफिल आणि स्टोव्ह मोफत देण्याचा निर्णयही घेण्यात आला. या योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात 1 डिसेंबर 2021 पर्यंत एकूण 80.5 लाख जोडण्या देण्यात आल्या आहेत.कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना डिपॉझिट–मुक्त एलपीजी कनेक्शन प्रदान करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. उज्ज्वला 2.0 अंतर्गत, डिपॉझिट फ्री एलपीजीसह कनेक्शन, फर्स्ट रिफिल आणि हॉटप्लेट लाभार्थ्यांना मोफत दिले जाते. या योजनेअंतर्गत, स्थलांतरितांना शिधापत्रिका किंवा पत्त्याचा पुरावा सादर करण्याची आवश्यकता नाही ज्यासाठी स्वयं–घोषणा आहे 'कुटुंब घोषणा' आणि 'पत्त्याचा पुरावा' या दोन्हीसाठी पुरेसे आहे. उज्ज्वला 2.0 हे साध्य करण्यात मदत करते. महाराष्ट्रातील पीएम उज्ज्वला योजनेंतर्गत जारी केलेल्या कनेक्शनची संख्या 2018 ते 2021 या कालावधीत 1 कोटी 29 लाख ऐवढी आहे. अमरावती जील्हामधील मेळघाटचा मोठा भाग व्याघ्र प्रकल्प आणि जंगलाच्या बफर झोनने व्यापलेला आहे जिथे या सर्व सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय समस्या आहेत. मेळघाट हा अनुसूचित जमातीचा प्रदेश असून त्यात उच्च षिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. केंद्रषासनाने देषातील बीपीएल धारक कुंटूब व अतिदुर्गम गावांमधील बीपीएल कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन देण्यासाठी उज्ज्वला योजना जाहीर केली आहे . मेळघाट हा आदिवासी भाग असून बहुतांष आदिवासी लोकसंख्येपैकी 80 लोक बीपीएल अंतर्गत आहेत. हा अभ्यास 2016–17 ते 2020 दृ 2021 या वर्षांशी संबंधित आहे. या मध्ये प्रामुख्याने पुढिल उद्दिश्टाचा समावेष आहे महिलांच्या

आरोग्यावर जीवाश्म इंधनामुळे होणारे परिणाम, अस्वच्छ जीवाश्म इंधनामुळे होणाऱ्या मृत्यूंची संख्या ,जीवाश्म जाळल्यामुळे होणारे पर्यावरण प्रदूषण , महिलाच्या राहणीमानाचा आणि जीवनशैलीचा अभ्यास करणे, महिलांना त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रेरित करणे व प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेद्वारे ग्रामीन भागातील दारिर्द्य रेषेखालील लोकांना झालेल्या आर्थिक फायदयाचा अभ्यास करणे. या योजनेव्दारे मेळघाट भागातील दारिर्द्य रेषेखालील महिलांना होणा—या फायद्यांचा अभ्यास करणे हे सध्याच्या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचे निकष / आवश्यकता आणि पात्रता:

ैम्ब्छ 2011 च्या यादीमध्ये समाविष्ट असलेले सर्व लोक प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेऊ शकतील. याशिवाय, प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजनेतील सर्वैड व ैज कुटुंब अर्जदार, दारिर्द्यरेषेखालील कुटुंबे, अंत्योदय योजनेंतर्गत समाविष्ट असलेले, वनवासी, सवर्ण कुटुंबांना प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेचे लाभ मिळतील.

1) सदरची गॅस कनेक्शन केवळ कुटुंब प्रमुख, प्रौढ महिलेच्या नावावर मंजूर केले जाईल.
2) अर्जदाराचे वय 18 वर्षे (केवळ महिला) असणे आवश्यक आहे.
3) एक सनदी धारक कुटुंब एक गॅस कनेक्शन घेण्यास पात्र असेल.

प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेची प्रक्रिया:

विभागामार्फत गॅस धारक शिधापत्रिका व बिगर गॅस धारक शिधापत्रिका यांची माहिती तयार करून तिघांचेही आधार कार्ड छप्ब् मार्फत जोडण्यात आले आहे. केवळ सदरची माहिती जिल्हाधिकाऱ्यांना पाठवण्यात आली आहे. जिल्हाधिकारी सदरची माहिती अधिकृत शिधवताप दुकानदारांना पाठवली जाईल. जिल्हास्तरावर तेल कंपनीच्या नियुक्त अधिकाऱ्याच्या सहकार्यासोबतच गॅस एजन्सी आणि त्यांना जोडल्या जाणाऱ्या शिधवाटप दुकानांची यादी गॅस एजन्सी तयार करणार आहे. तसेच शिधवाटप दुकानांमध्ये नवीन गॅस जॉइंट्स अंतर्गत अर्ज दिले जाणार आहेत. शिधापत्रिका धारक जेव्हा अधिकृत शिघवताप दुकानात रॉकेल खरेदी करण्यासाठी येतात, त्यावेळी त्यांना गॅस कनेक्शनचा फॉर्म दुकानदाराकडून मिळवून द्यावा लागतो. अन्यथा, परवानाधारक रॉकेल खरेदी करणार नसून, शासनाने दिलेल्या यादीच्या आधारे परवानाधारकाकडून गॅस कनेक्शन फॉर्म खरेदी करावा लागेल. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना आणि विस्तारित प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना, उज्ज्वला योजना 2.0 अंतर्गत पात्र असलेल्यांना केंद्र सरकारच्या योजनेअंतर्गत गॅस कनेक्शन उज्ज्वला योजना मोफत गॅस सिलिंडर देण्यात येईल. उर्वरित पत्रकधारक कुटुंबांना राज्य योजनेंतर्गत गॅस जोडणी दिली जाईल.

प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेसाठी आवश्यक कागदपत्रे:

सध्या राज्यात 52,000 रास्तभाव दुकाने आणि 2122 गॅस एजन्सी कार्यरत आहेत. तसेच लाभार्थ्यांकडून पुढिल कागदपत्रांच्या छायाप्रती घेतल्या जातील. 1) विहित नमुना अर्ज 2) शिधापत्रिका 3) कुटुंब प्रमुख महिला आणि कुटुंबातील इतर व्यक्तीचे आधार कार्ड 4) लाभार्थी (घरातील महिला प्रमुख) चे बँक तपशील. 5) आधार कार्ड. अर्ज व आवश्यक कागदपत्रे सादर केल्यानंतर शिधावताप दुकानदारामार्फत संबंधित गॅस एजन्सीला अर्ज दिला जाईल आणि गॅस एजन्सी कागदपत्रे तपासून शिधापत्रिका धारण करणाऱ्या कुटुंबांना तातडीने गॅस कनेक्शन मंजूर करेल. याशिवाय प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ऑफलाइन तसेच प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेच्या अधिकृत वेबसाइटवर जाऊन ऑनलाइन अर्ज करता येतो.

साहित्याचा आढावा संषोधन पध्यती, संषोधनाचे क्षेत्र, नमुना निवड व माहितीचे विश्लेषण : —

जिल्ह्यांच्या अहवालातील किंमत निर्देशांक पुस्तके आणि विषयाशी संबंधित विविध वेबसाइट. सध्याच्या संशोधकाने हे प्रबंध आणि पुस्तके, वृत्तपत्रे आणि प्रश्नांचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्याप्ती आणि संशोधन पद्धती

या मध्ये मेळघाट विभागाच्या वास्तविक माहितीवर आधारित असून त्याचे संशोधन क्षेत्र महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्यातील तहसील चिदलदरा आणि धारणी क्षेत्र आहे .पीएम उज्ज्वला योजनेच्या अंमलबजावणीद्वारे आदिवासी महिलांच्या विकासाची तपासणी करण्यासाठी यादृच्छिक नमुने आणि सर्वेक्षण पद्धती लागू करण्याचा प्रयत्न करतो . संशोधनासाठी मेळघाटातील निवडक गावांची या संशोधनासाठी निवड केली . माहिती संकलनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही स्त्रोतांचा वापर केला . निवडक गावांमधील लोकांशी संवाद आणि मुलाखतीद्वारे प्राथमिक डेटा गोळा केला. प्रश्नावली तयार केली. मुलाखती घेतल्या या संशोधनात दुय्यम डेटा वापरण्यात आला असून यामध्ये विविध पुस्तके, सर्वेक्षण, अहवाल, सरकारी रेकॉर्ड, वृत्तपत्रे यांचा वापर केला आहे .माहितीचे विश्लेषण करतांना संशोधनाची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन विविध लोक, स्वयंसेवी संस्था आणि संस्थांमार्फत गोळा केलेली माहिती आणि तथ्ये यांचे विश्लेषण आणि अर्थ लावला गेला या मध्ये परस्परसंवाद, प्रश्नावली, फील्ड नोट्स, मुलाखती आणि अहवालांद्वारे गोळा केलेली तथ्ये आणि डेटाची सांख्यिकीय पद्धतीद्वारे छाननी केली.

निश्कर्ष :–

मेळघाटातील बहुतांश कुटुंब हे दारिद्र रेषेखाली स्वतःचे जीवन जगत आहेत.आर्थिक परिस्थिती गरीब असल्यामुळे त्यांना गॅस कनेक्शन घेणे शक्य नसते त्यामुळे ते चुलीवर जेवण बनवतात त्यामुळे जंगलतोड केली जाते तसेच चुलीवर जेवण बनवल्यामुळे वायू प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होतो त्यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर त्या चुलीच्या धुराचा त्रास होतो व ते दम्या सारख्या आजारांना बळी पडतात त्याच बरोबर मेळघाट सारखा ज्या प्रदेषाचा मोठा भाग व्याघ्र प्रकल्प आणि जंगलाच्या बफर झोनने व्यापलेला आहे जिथे रोजगाराची साधने अल्प प्रमाणात उपलब्द आहेत व मोठया प्रमाणात स्त्रियांना रोजगारासाठी वर्शातून चार, पाच महिने बाहेर गावी मजुरी साठी जावे लागते अषा भागात आदिवासी महिलांची आरोग्यस्थिती या योजनेमुळे सुधारण्यास मदत झाली. त्याच बरोबर मेळघाटातील बहुसंख्य आदिवासी महीला गरीब आणि निरक्षर आहेत व त्या मोठयाप्रमाणत जीवाश्म इंधनाच्या वापरकरतात वत्यामुळे पर्यावरण प्रदूशनमोठया प्रमाणात होते प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेमुळे प्रदूशन कमी होईल. बहुसंख्य महीला बेरोजगार आहेत आदिवासी महिलांचे राहणीमान जीवनशैली अतिशय गरीब आहे ते प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेमुळे सुधारेल त्यांना आपल्या उत्पन्नातला कमी भाग खर्च करावा लागेल व त्यांच्या बचतीत वाढ होईल व इतर सुविधा व आवष्यक वस्तुवर ते जास्त प्रमाणात खर्च करू षकतील त्याच बरोबर त्यांच्या उत्पन्नात वाढझाल्यास मेळघाटातील आदिवासींचा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक वीकास होण्यास मदत होईल. मेळघाटातील आदिवासी (आदिवासी) महिलांच्या विकासासाठी . जागतिकीकरणाच्या परिस्थितीत प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजना उपयुक्त ठरेल. व मेळघाट आदिवासी महीलांच्या राहणीमानाचा आणि जीवनशैलीचा विकास करण्यात मदत होईल.

संदर्भ

1. Economic Survey of Maharashtra 2019-20
2. Economic Survey of Maharashtra 2021-22
3. https://www.majhagaav.com/2021/08/ujjwala-gas-yojana-in-marathi.html
4. https://mnregaweb2.nic.in/netnrega/dynamic_account_details_ippe.aspx
5. https://www.pmuy.gov.in/login.aspx
6. www.pmujjawalayojna.com
7. www.census india.gov.in
8. www.amaravati.nic.in